

СЕГМЕНТНЫЯ І СУПЕРСЕГМЕНТНЫЯ

ФАНЕТЫЧНЫЯ АДЗІНКІ.

ФАНЕТЫЧНАЯ ТРАНСКРЫПЦЫЯ

Фанетычныя адзінкі дзеляцца на сегментныя (лац. segmentum — адрэзак), або лінейныя, і суперсегментныя, або нелінейныя.

Сегментныя адзінкі — гэта такія адзінкі, якія размяшчаюцца ў лінейнай паслядоўнасці. Кожную сегментную адзінку можна выдзеліць з больш буйной адзінкі. Так, напрыклад, гук — найменшую сегментную адзінку — можна выдзеліць са склада — другой сегментнай адзінкі, склад можна выдзеліць са слова — трэцяй сегментнай адзінкі, і г. д. Такім чынам, да сегментных фанетычных адзінак адносяцца: гук, склад, фанетычнае слова, маўленчы такт (сінтагма), фраза.

Найбольшай сегментнай фанетычнай адзінкай з'яўляецца фраза. Фраза адпавядае адносна закончанаму ў сэнсавых і інтанацыйных адносінах выказванню. Фразы аддзяляюцца адна ад другой працяглымі паўзамі (дзвюма нахіленымі рыскамі). Нельга атаясамліваць фразу са сказам — сінтаксічнай адзінкай. Фраза можа складацца з аднаго сказа, а можа ўключаць у сабе і некалькі сказаў. Напрыклад, тэкст Ушаччына. // На геаграфічнай карце абрысы баравога і азёрнага краю нагадваюць апалены з краёў ліст пергаменту, на якім гісторыя зрабіла шмат паметак // (Р. Барадулін) інтанацыйна члянiцца на дзве фразы, але складаецца з трох сказаў.

Працяглыя фразы дзеляцца на маўленчыя такты (сінтагмы). Маўленчы такт — гэта слова ці некалькі слоў, аб'яднаных адным тактавым націскам. Межы маўленчага такта абазначаюцца непрацяглай паўзай (адна нахіленая рыска). Так, у фразе Багацце фантазіі дазволіла беларускаму люду стварыць цудоўны фальклор і выпрацаваць мову, якую Адам Міцкевіч назваў самай дасканалай і найбольш захаванай з усіх славянскіх моў // (У. Амялянчык) восем маўленчых тактаў: Багацце фантазіі / дазволіла беларускаму люду / стварыць цудоўны фальклор / і выпрацаваць мову / якую Адам Міцкевіч назваў / самай дасканалай / і найбольш захаванай / з усіх славянскіх моў//.

Трэба мець на ўвазе, што такі падзел фразы на маўленчыя такты ўмоўны, паколькі ён залежыць ад тэмпу мовы, жадання гаворачага выдзеліць тую ці іншую частку выказвання.

Кароткія фразы не дзеляцца на такты, а складаюцца з аднаго маўленчага такта: Ужо сцягнула. Ціха ў лесе.

У такце вылучаюцца фанетычныя словы — гукавыя адзінкі, аб'яднаныя адзіным слоўным націскам. Неабходна памятаць, што паняцце фанетычнае слова не заўсёды супадае з паняццем слова ў граматыцы. Калі, напрыклад, з боку граматыкі напішы ж — два словы (дзеяслоў і часціца), то з фанетычнага боку гэта адно слова, паколькі тут адзін націск. У фразе Усё вераснёўскае балота стракацела ад жоўтае маслянкі, сярод якой пакалыхваліся калматыя таўкачыкі вобаратніку (В. Адамчык) адзінаццаць слоўных націскаў, значыць яна складаецца з адзінаццаці фанетычных слоў: 1) усё; 2) вераснёўскае; 3) балота; 4) стракацела; 5) ад жоўтае; 6) маслянкі; 7) сярод якой; 8) пакалыхваліся; 9) калматыя; 10) таўкачыкі; 11) вобаратніку. Службовыя словы (прыназоўнікі ад і сярод) зліваюцца з суседнімі самастойнымі словамі і ўтвараюць з імі адно фанетычнае слова.

Фанетычныя словы дзеляцца на склады. Склад — гэта гук або некалькі гукаў, якія вымаўляюцца адным штуршком паветра. На кожны склад павiнен прыпадаць асобны і толькі адзін штуршок выдыху: стра-ка-це-ла, ба-ло-та.

Склады ўтвараюцца з гукі — найменшых, непадзельных адзінак мовы [мас'ланка], [ус'о].

Да суперсегментных фанетычных адзінак адносяцца націск і інтанацыя.

У беларускай мове адрозніваюць наступныя тыпы націску: слоўны — дынамічнае выдзяленне аднаго са складоў двух або шматскладовых слоў; тактавы, або сінтагматычны, — выдзяленне слова ў межах маўленчага такта (сінтагмы); фразавы (лагічны, сэнсавы) — выдзяленне такта ў межах фразы.

Беларускі слоўны націск з'яўляецца сілавым, або дынамічным. Галосны націсканога склада вымаўляецца з большай сілай у параўнанні з ненаціскным галосным таго ж слова.

Націск у словах беларускай мовы можа быць на першым (по□ле, ра□дасны, вы□мыгя), другім (сцяна□, вялікі, зялёныя), трэцім (залаты□, правяра□ць, застава□цца) і г. д. складах, таму яго называюць разнамесным.

Націск у беларускай мове з'яўляецца рухомым. Пры ўтварэнні граматычных формаў ён можа пераходзіць з аднаго склада на другі: го□лас — гало□сіць — галасы□ — галасава□нне; сiнь — сiне□ць — сiнява□ты.

Разнамеснасць і рухомасць націску даюць магчымасць адрозніць значэнні слоў (мука□ — му□ка, атла□с — а□тлас, сталы□ — ста□лы) і формы слоў (абсы□паць — абсыпа□ць, ру□кі — рукі□, гру□зіце — грузі□це).

У моўным патоку націск маюць не ўсе словы. Пазбаўлены яго пераважна аднаскладовыя службовыя словы, якія зліваюцца з наступным або папярэднім словам і вымаўляюцца як адзін фанетычны комплекс, аб'яднаны адным націскам (фанетычнае слова). Ненаціскныя словы, якія стаяць перад націскным самастойным словам, называюцца праклітыкамі. Ненаціскныя словы, якія стаяць пасля націскага самастойнага слова, называюцца энклітыкамі. Часцей за ўсё энклітыкамі выступаюць часціцы бы(б), жа(ж): [хац'эў бы], [нап'ісаў жа].

Кожнае самастойнае слова мае, як правіла, адзін націск, аднак існуе вялікая колькасць шматскладовых слоў, якія маюць два націскі — асноўны і пабочны: стогодавы, мовазнаўства, звышмагутны.

У некаторых словах беларускай мовы дапускаюцца акцэнталагічныя варыянты: дарма — дарма, лазіна — лазіна, надалей — надалей.

Іншы раз адна з формаў служыць для стылістычнага адрознення: кулінарыя — кулінарыя (разм.).

Інтанацыя (лац. intonare — гучна вымаўляць) — паслядоўная змена вышыні, сілы і тэмпу голасу.

Кампанентамі інтанацыі з'яўляюцца:

- а) мелодыка (павышэнне ці паніжэнне тону);
- б) інтэнсіўнасць (гучнасць) голасу;
- в) тэмбр (афарбоўка) голасу;
- г) тэмп (паскораны ці запаволены);
- д) паўза;
- е) лагічны націск.

Роля названых кампанентаў у інтанацыйным афармленні розная. Найбольшая нагрузка, як правіла, прыпадае на мелодыку, на рух асноўнага тону голасу.

Інтанацыя займае важнае месца ў структуры мовы. Яна можа выконваць разнастайныя функцыі. Адною з найважнейшых з'яўляецца камунікатыўная, г. зн. ад інтанацыі залежыць камунікатыўны тып выказвання: апавяданне (Дзеці адпачываюць), пытанне (Дзеці адпачываюць?), пабуджэнне (Дзеці, адпачывайце!).

Пры дапамозе інтанацыі ажыццяўляецца актуальнае чляненне сказа, г. зн. падзел сказа на тэму (данае), або зыходны пункт выказвання, і рэму (новае) — тое, што паведамляецца аб тэме.

Возьмем, напрыклад, сказ *Студэнты здалі экзамен*. У залежнасці ад таго, якое слова ў сказе мы выдзелім лагічным націскам, тое з іх і будзе абазначаць рэму (новае). *Студэнты* здалі экзамен. *Студэнты* здалі экзамен. *Студэнты* здалі экзамен. У першым выпадку ў сказе

паведамляецца, што менавіта *студэнты*, а не хто-небудзь іншы здалі экзамен, у другім выпадку, што яны *здалі экзамен*, а не залік, калёквіум, а ў трэцім — што студэнты *здалі* экзамен, г. зн. паспяхова прайшлі праверку якіх-небудзь ведаў.

Пры дапамозе інтанацыі наша мова члянiцца на iнтанацыйна-сэнсавыя адрэзкі, г. зн. сiнтагмы. Сiнтагматычнае чляненне выяўляе розны сэнс і розную сiнтаксічную структуру знешне падобных фраз. Калі, напрыклад, фразу *Як усхвалявала яго прапанова брата* падзяліць на сiнтагмы такім чынам: *Як усхвалявала / яго прапанова / брата*, то слова *яго* будзе выконваць функцыю недапасаванага азначэння. Калі ж межы сiнтагмаў вызначыць iнакш: *Як усхвалявала яго / прапанова брата*, то гэтак жа слова будзе выконваць функцыю прамога дапаўнення.

Інтанацыя служыць сродкам выражэння не толькі сэнсавых, але і эмацыянальных значэнняў. Гнеў, пагарда, упэўненасць, няўпэўненасць, радасць, боль, спагада і інш. знаходзяць сваё выражэнне ў вуснай мове толькі дзякуючы мелодыцы. Напрыклад, фраза *Дзякую Вам* у залежнасці ад інтанацыі можа выражаць як удзячнасць, так і іронію.

Уся разнастайнасць інтанацыйных малюнкаў беларускай мовы адлюстроўваецца ў пяці асноўных інтанацыйных канструкцыях, якія ўмоўна абазначаюцца як ІК-1, ІК-2, ІК-3, ІК-4, ІК-5.

Кожная інтанацыйная канструкцыя падзяляецца на 3 часткі: перадцэнтравую, цэнтр і пасляцэнтравую. Цэнтр — націскны склад на слове, якое выражае невядомую суб'ектнаму частку паведамлення. Ён складаецца толькі з аднаго склада. Перадцэнтравая і пасляцэнтравая часткі могуць складацца як з аднаго, так і з некалькіх складоў ці слоў. Напрыклад, у фразе *Дзеці рашалі задачу* перадцэнтравай часткай з'яўляецца *Дзеці рашалі за...*, цэнтрам — *...да...*, пасляцэнтравай — *...чу*.

ІК-1. Гульня пачалася. Сем гадзін вечара.

Перадцэнтравая частка вымаўляецца на сярэднім тоне. На цэнтры тон паніжаецца. Пасляцэнтравая частка вымаўляецца ніжэй за ўзровень перадцэнтравай часткі. ІК-1 выражае завершанасць. Ужываецца ў простых апавядальных сказах, у назывных, у сказах з простаю мовай, у складаназалежных сказах, дзе галоўная частка з'яўляецца сiнтаксічна завершанай і знаходзіцца ў прэпазіцыі да даданай.

ІК-2. Адкуль вы прыехалі? Дзе вы адпачываеце?

Дзе адпачывае сястра?

Перадцэнтравая частка вымаўляецца на высокім тоне. Цэнтр вымаўляецца з зыходным або роўным рухам тону ў дыяпазоне перадцэнтравай часткі. Знаходзіцца цэнтр на пытальным слове ці слове,

якое ўдакладняе змест пытання. На пасляцэнтравай частцы тон ніжэйшы, чым на перадцэнтравай. Агульны ўзровень тону ў ІК-2 звычайна вышэйшы, чым у ІК-1. ІК-2 ужываецца ў пытальных сказах, пры зваротках, у воклічах (Асцярожна!), пры выражэнні патрабавання (Не хадзіць туды! Ціха!).

ІК-3. Вы ідзеце ў кіно? Студэнты вярнуліся?

Перадцэнтравая частка вымаўляецца на сярэднім тоне. Цэнтр знаходзіцца на слове, якое змяшчае пытанне. На цэнтры тон рэзка павышаецца, у канцы цэнтравай часткі тон пачынае паніжацца. Узровень тону пасляцэнтравай часткі ніжэйшы за перадцэнтравую частку. Ужываецца ІК-3 у пытальных сказах без пытальных слоў. Ужываецца яна таксама ў апавальных простых сказах і ў складаназалежных, паказваючы на ​​незавершанасць выказвання (Зімою / я буду займацца спортам. Мы пакінулі горад, каб зноў сюды вярнуцца).

ІК-4. Ваш пашпарт? Дакументы? А Вольга?

Перадцэнтравая частка вымаўляецца на сярэднім тоне. Цэнтр вымаўляецца на ніжняй мяжы сярэдняга тону. Пасляцэнтравая частка — на верхняй мяжы. Ужываецца ІК-4 у няпоўных пытальных сказах са злучнікам *а*, які мае супастаўляльнае значэнне (Мы сёння адпачывалі. А вы?). Акрамя гэтага, ІК-4 выкарыстоўваецца ў пытальных сказах з адценнем патрабавання (Ваш білет? Імя? Адрас?)

ІК-5. Які ў яе голас! Якія вершы!

Перадцэнтравая частка вымаўляецца на сярэднім тоне з тэндэнцыяй да ніжняй мяжы, цэнтр — да верхняй яго мяжы, пасляцэнтравая частка паніжаецца да сярэдняга тону. Пасляцэнтравая частка вышэйшая за перадцэнтравую. ІК-5 выражае станоўчую ці адмоўную ацэнку. Пры выражэнні неадабральнай ацэнкі на пасляцэнтравай частцы тон паніжаецца да ніжняй мяжы: Якія ў яе веды! (г. зн. няма ведаў). ІК-5 ужываецца пры выражэнні высокай ступені праяўлення прыметы. Пры волевыяўленні ўзмацняе значэнне жадання, жалю (Каб я ведала раней! Што вы кажаце!).

Фанетычная транскрыпцыя

Звычайная арфаграфія не можа дакладна перадаваць на пісьме вусную мову з усімі яе гукавымі асаблівасцямі, паколькі паміж гукамі мовы і літарамі алфавіта няма пэўнай адпаведнасці. У арфаграфічным пісьме адной і той жа літарай могуць перадавацца розныя гукі, а адзін і той жа гук — рознымі літарамі. Таму для найбольш дакладнай перадачы гукавога складу мовы выкарыстоўваецца спецыяльнае пісьмо —

фанетычная транскрыпцыя (ад лац. transcriptio — перапісанне). Аснова фанетычнай транскрыпцыі зводзіцца да такога правіла: пішы тое, што чуеш: дуб [д у п], бярозка [б ' а р о с к а]. Кожны гук у гэтай спецыяльнай сістэме пісьма абазначаецца адным і тым жа графічным знакам і, наадварот, кожны графічны знак абазначае які-небудзь адзін гук.

У фанетычнай транскрыпцыі карыстаюцца звычайнымі літарамі беларускага алфавіта, аднак у сувязі з тым, што гукаў у беларускай мове больш, чым літар у алфавіце, ужываюцца некаторыя дадатковыя літары, а таксама спецыяльныя знакі, пералік якіх падаецца ніжэй:

- мяккасць зычнага абазначаецца знакам гравіса, які ставіцца справа каля верхняй часткі літары: [ц'в'іс'ц'і□], [с'н'эх], [з'в'эр];
- падоўжанае вымаўленне гукаў абазначаецца гарызантальнай рыскай над літарай: [узв'ыш'а], [кам'э'ны], [кам'э'н'э];
- зычны гук [дз] абазначаецца лацінскай літарай z: [z'эн'], [разв'об'э], [z'эц'і];
- зычны гук [дж] — літарай [ž]: [ž'ала], [нараž'э'н'э], [дажж'ы];
- фрыкатыўны гук [г], характэрны для беларускай мовы, абазначаецца грэчаскай літарай γ (гама), а выбухны [г] — літарай г: [гав'орка], [г'эро'й]; [шва'г'э'р], [г'уз'ік];
- сярэднеязычны гук [j] абазначаецца літарай j, калі ў фанетычнай адзінцы, якая транскрыбіруецца, няма спецыяльнай літары для яго абазначэння: [j'элка], [маj'а], [прыj'эх'а'ў]; калі гук [j] перадаецца на пісьме літарай й, то гэта літара захоўваецца пры транскрыбіраванні: [пры'йш'о'ў], [ра'й], [з'а'йч'ык];
- галосныя гукі абазначаюцца літарамі о, э, а, у, ы, і; літары е, ё, я ў фанетычнай транскрыпцыі не выкарыстоўваюцца;
- фанетычныя адзінкі, якія транскрыбіруюцца, бяруцца ў квадратныя дужкі; у словах абазначаецца асноўны націск знакам ( ) і пабочны знакам (^); службовыя словы прымыкаюць да суседніх самастойных слоў, утвараючы адно фанетычнае слова; знакам ( ) абазначаюцца праклітыкі і энклітыкі: [ул'э'с'э], [б'эсп'ат'рэ'бы], [ск'аз'а'ў'бы]; знакі прыпынку ў фанетычнай транскрыпцыі не ставяцца; кароткая паўза ў фразе абазначаецца адной нахіленай рыскай (/), а працяглая паўза — дзвюма (//); пыгальнік і клічнік захоўваюцца; вялікія літары, а таксама ь і апостраф у фанетычнай транскрыпцыі не ўжываюцца.

Фанетычная транскрыпцыя можа быць поўнай [в'і'рл'і'вы] і частковай, калі неабходна дакладна абазначыць толькі адзін або

некалькі гукаў у слове: п е р а е [с т] — абазначана вымаўленне двух звонкіх зычных гукаў на канцы слова; п е [с '] н і — абазначана мяккасць зычнага гукі.

Пры транскрыбіраванні тэксту неабходна ўлічваць розныя гукавыя змены, якія назіраюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, а таксама захоўваць арфаэпічныя нормы. Асвятленне асноўных прынцыпаў і нормаў беларускага літаратурнага вымаўлення даецца ў дапаможніку Ф. М. Янкоўскага "Беларускае літаратурнае вымаўленне". Мн., 1976. Асноўныя правілы беларускага літаратурнага вымаўлення падаюцца ў вучэбных дапаможніках: Беларуская мова / Пад рэд. Я. М. Адамовіча. Мн., 1987. С. 45-49; Беларуская мова / Пад рэд. Л. М. Грыгор'евай. Мн., 1994. С. 36-38; Сучасная беларуская літаратурная мова. Лексікалогія. Фанетыка. Арфаграфія. Мн., 1993. С. 170-175; Беларуская граматыка, ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. Мн., 1985. С. 120-134.

Вымаўленне слоў і іх формаў адлюстравана ў слоўніку-даведніку "Слоўнік беларускай мовы": Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / Пад рэд. М. В. Бірылы. Мн., 1987.

Узор фанетычнай транскрыпцыі

Арфаграфічны запіс

На змярканні з-за лесу нападзілі шызыя змрочныя хмары. Сваім шчыльным цяжарам яны зусім загрузасцілі неба, затулілі блішчастую шчыліну над касагорам; стала пагрозліва, трывожна і сцюдзёна. Вецер з шалёнай восеньскай лютасцю абтрасаў бярозы над шляхам, церабіў, вымятаў лісцяны маладняк прысадаў, гнаў цераз чыгунку ў шэрую далеч шапатлівае пакручастае лісце. Каламутная вада ў лужыне ад напору ветру аж плёскалася з дарогі і пырскала на ўзмежак сцюдзёнымі бруднымі кроплямі.

В. Быкаў

Фанетычны запіс

[на з' м' арка □ н' і за л' с у нападзілі шы □ зы ја змрочны ја хма □ ры // сваі м шчы □ л' ным ц' а жа □ рам ја ны □ зус' ім заўрува □ с' ц' і л' і н' э ба // затул' і л' і бл' і шча □ сту жу шчы □ д' і ну нат касаўо рам / ста □ ла паўро з' л' і ва / трыво жна і с' ц' і о з' о на // в' э ц' э р шал' о най в о с' э н' с к а й л' у □ т а с' ц' у а п т р а с а □ ў б' а р о зы н а т ш л' а □ х а м / ц' э р а б' і ў / в ы м' а т а □ ў л' і с' ц' в' а ны □ м а л а д н' а □ к п р ы с а □ д а ў / ў н а □ ў ц' э р а ш ч ы г у □ н к у ў ш э р у жу да □ л' э ч ш а п а т л' і в а ј э п а к р у ч а □ с т а ј э л' і с' ц' э // к а л а м у □ т н а ј а в а д а □ ў л у □ ж ы н' э а д н а п о □ р у в' э т р у а ш ц л' о с к а л а с а з д а р о г у' і й п ы □ р с k a л a н a ў з' м' э ж а к с' ц' у' z' о н ы м' і б р у □ д н ы м' і к р о п л' а м' і //]

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ ДЛЯ САМАПРАВЕРКІ:

1. Якія фанетычныя адзінкі называюцца сегментнымі?
2. Якія фанетычныя адзінкі адносяцца да сегментных?
3. Што такое фраза, маўленчы такт (сінтагма)?
4. Чым абумоўлена з'яўленне ў вуснай мове фанетычных слоў?
5. Ахарактарызуйце склад і гук як фанетычныя сегментныя адзінкі.
6. Якія фанетычныя адзінкі адносяцца да суперсегментных?
7. Назавіце тыпы націску ў беларускай мове.
8. Ахарактарызуйце асаблівасці беларускага слоўнага націску.
9. Якія функцыі выконвае разнамеснасць і рухомасць націску?
10. Што такое праклітыкі і энклітыкі?
11. Што такое інтанацыя?
12. Назавіце функцыі інтанацыі.
13. Ахарактарызуйце інтанацыйныя канструкцыі беларускай мовы.
14. Што такое фанетычная транскрыпцыя? Якая розніца паміж арфаграфічным і фанетычным запісам?
15. Якімі літарамі і знакамі карыстаюцца ў фанетычнай транскрыпцыі? Назавіце правілы фанетычнай транскрыпцыі.

ЛІТАРАТУРА

1. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1989. С. 24-28, 236-285. 287-311.
2. Крывіцкі А. А., Падлужны А. І. Фанетыка беларускай мовы. Мн., 1984. С. 12-17;
3. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Я. М. Камароўскі, В. П. Красней, У. М. Лазоўскі і інш. Мн., 1995. С. 13-26, 66-72.
4. Бірыла М. В. Націск назоўнікаў у сучаснай беларускай мове. Мн., 1986.
5. Івашуціч Я. М. Націск у дзеяслоўных формах сучаснай беларускай мовы. Мн., 1981.
6. Выгонная Л. Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія. Мн., 1991.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

1. Выдзеліце ў тэксце сегментныя і суперсегментныя фанетычныя адзінкі. Вызначце колькасць фраз, маўленчых тактаў (сінтагмаў), фанетычных слоў.

Як имат я аддаў бы, каб мог

Ва ўбогай хаціне вясковай

Ізноўку ступіць на стапаны парог

*І ўбачыць матулю жывой і здаровай.
Калі б Усявышні трэць веку назад адкруціў —
Маўляў, рэпетыцыяй толькі было, што пражыта,
Я кінуў бы ўсё, чым тады даражыў,
І тыднямі ў мамы б гасціў,
На пабыўцы нібыта.*

Н. Гілевіч.

2. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Знайдзіце праклітыкі і энклітыкі, дайце ім граматычную характарыстыку.

Глухарь заіграл снова. Я потянул собачку. По всей громадной площади пронеслось эхо, разбиваясь о деревья на тысячи медленно стихающих отзвуков, и ещё долго-долго гудело и рокотало оно где-то далеко на опушке. С дерева дождём посыпалась сбита выстрелом хвоя. ...Тотчас же после своего выстрела я услышал сзади себя, в очень далёком расстоянии, выстрел Трофимовой шестилинейной одностволки. "Этот-то уж наверно не промахнулся", — подумал я и почувствовал, что в сердце моём шевельнулась охотничья зависть.

А. Куприн.

3. Пастаўце націск у назоўніках і дзеясловах. Выпішыце спачатку словы з рухомым націскам, а потым — з нерухомым. Да слоў з рухомым націскам падбярыце 1-2 формы, якія пацвердзілі б наша меркаванне. Правільнасць пастаноўкі націску правярайце па "Слоўніку беларускай мовы" / Пад рэд. М. В. Бірылы.

Прачытаны, бераце, берацеся, кулінарыя, медыкаменты, каўчук, везаце, сінанімія, параліч, праіпаціце, флюараграфія, выпадак, праіэпчачеся, дынаметрыя, міліметр, п'яце, недатрыманы, індустрыя, зжываеце, паранімія, аманімія, аксюмаран.

4. Размяжуйце прыклады, дзе націск змяняе семантыку слоў, а дзе служыць для адрознення формаў слова.

Яму□ — я□му, вяла□ — вя□ла, рассы□паць — рассыпа□ць, ру□кі — рукі□, выказа□ць — вы□разаць, пазна□ю — пазнаю□, пры□клад — прыкла□д, берагу□ — бе□рагу, дух□ — ду□хі, губы□ — гу□бы, травы□ — тра□вы, палкі□ — па□лкі.

Падбярыце самастойна дзесяць падобных прыкладаў.

5. Затранскрыбіруйце тэкст. Адзначце ўсе выпадкі несупадзення арфаграфічнага і фанетычнага запісу.

У леце пачыналася ўжо тая ледзь значная змена, той паварот часу, калі жыццё прыроды ідзе на спад. Скошаны луг і паскладаныя

курганамі стагі, парыжэлыя ад дажджоў і сонца, ужо гаварылі аб гэтым паміранні. Буслы збіраліся ў чароды і доўга стаялі на грудях або ляніва аглядалі лагчыны. Але было прыметна, што не на пажытак пазбіраліся яны сюды, а для нейкай іншай справы. Пастаяўшы, павольна, адзін за адным уздымаліся яны ўгару, кружыліся там, і кожны круг падымаў іх усё вышэй і вышэй.

Я. Колас.

ГАЛОСНЫЯ ГУКІ. ЗМЭНЫ ГАЛОСНЫХ ГУКАЎ

Усе гукі беларускай мовы дзеляцца на галосныя і зычныя. Пры вымаўленні галосных струмень паветра свабодна праходзіць праз поласць рота, не сустракаючы ніякіх перашкод, артыкуляцыйныя органы не напружаны, галасавыя звязкі рытмічна вібраюць. Галосныя гукі ўтвараюцца пры дапамозе голасу. Пры вымаўленні зычных струмень паветра сустракае перашкоды (змычка або шчыліна). У акустычным плане зычныя складаюцца з шуму, да якога прымыкае голас.

Галосныя гукі класіфікуюцца па трох прыметах:

- 1) па раду;
- 2) па пад'ёму;
- 3) па наяўнасці ці адсутнасці лабіялізацыі.

Пры класіфікацыі галосных па раду ўлічваецца рух языка па гарызанталі. Пры класіфікацыі галосных па пад'ёму ўлічваецца рух языка па вертыкалі. Пры класіфікацыі галосных на лабіялізацыю і нелабіялізацыю ўлічваецца ўдзел губ у артыкуляцыі.

		Рад		
		пярэдні	сярэдні	задні
пад'ём	верхні	і	ы	у
	сярэдні	э		о
	ніжні		а	
		нелабіялізаваныя		лабіялізаваныя

Якасць гучання галосных і зычных гукаў залежыць ад фанетычнай пазіцыі, у якой яны знаходзяцца. Адрозніваюць дзве пазіцыі: моцную і слабую. У моцнай пазіцыі гукі вымаўляюцца выразна. У слабай пазіцыі яны могуць змяняць сваё гучанне. Моцнай пазіцыяй для галосных з'яўляецца пазіцыя пад націскам: [ро□т], [пы□л], [н'о□с], [м'о□т]. Слабая пазіцыя для галосных — ненаціскае становішча.

Галосныя гукі, як і зычныя, у моўным патоку могуць змяняць свае

якасці. Такія жывыя фанетычныя працэсы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове дзеляць на дзве групы: камбінаторныя і пазіцыйныя. Камбінаторныя змены ўзнікаюць пад уздзеяннем суседніх гукаў. Да іх адносяцца акамадацыя, асіміляцыя, дысіміляцыя, дыярэза, эпентэза, кантракцыя. Пазіцыйныя змены залежаць ад месца гука ў слове, яго пазіцыі: пазіцыі адносна месца націску (для галосных), пазіцыі пачатку і канца слова.

Да пазіцыйных змен галосных адносяць рэдукцыю. Рэдукцыя — гэта змяненне гучання галосных у ненаціскным становішчы. Рэдукцыя бывае колькасная і якасная. Пры колькаснай рэдукцыі галосныя не пад націскам становяцца карацейшыя, але асноўнай якасці сваёй не страчваюць. Пад колькасную рэдукцыю ў беларускай мове падпадаюць галосныя [і], [ы], [у], [а]: сі□нь — сіне□ць, ды□м — дыме□ць, ду□б — дубы□, са□д — сады□. У выніку якаснай рэдукцыі ненаціскныя галосныя змяняюць сваю асноўную якасць і вымаўляюцца як іншы гук (пазіцыйная змена галосных). Так, у беларускай мове галосныя [о], [э] не пад націскам вымаўляюцца як [а]: го□рад — гарады□, цэ□лы — уцале□ць. Пераход галосных [о], [э] не пад націскам у [а] называецца

аканнем. Пераход галосных [о], [э] у першым пераднаціскным складзе пасля мяккіх зычных у [а] называецца яканнем.

Пазіцыяй гука ў слове абумоўлена таксама з'яўленне прыстаўных галосных [і], [а]. Прыстаўныя галосныя [і], [а] узнікаюць у пачатку слова перад збегам зычных, першым гукам у якім выступаюць [м], [р] або [л]: імшары, іржавы, ільдзіна, аржаны.

Не ўжываюцца прыстаўныя галосныя перад пачатковымі р, л, калі гэтыя зычныя стаяць пасля слова, якое заканчваецца на галосную: боты рваныя, неба рдзелася, летнія льготы, але кароткае імгненне, сівыя імхі.

Камбінаторныя змены галосных у беларускай мове найбольш ярка выражаюцца ў працэсах акамадацыі (гл. с. 23).

У беларускай мове адрозніваюць два віды чаргаванняў галосных і зычных гукаў: пазіцыйныя і гістарычныя. Пазіцыйныя чаргаванні з'яўляюцца вынікам законаў, што дзейнічаюць у наш час. Гістарычныя чаргаванні з'яўляюцца вынікам законаў, што дзейнічалі ў старажытныя перыяды развіцця мовы. На сучасным этапе гэтыя законы ўжо не дзейнічаюць, таму гістарычныя чаргаванні ахопліваюць закрытыя рады слоў, яны адлюстраваны ў варыянтах каранёў, суфіксаў. Напрыклад, да гістарычных чаргаванняў галосных адносяцца:

1) [э] — [о]: везці — воз; шэсць — шосты;

- 2) [э] — [а]: сесці — садзіць; лезці — лазіць;
- 3) [а] — [у]: вязаць — вузел; запрагаць — папруга;
- 4) [у] — [ы]: слухаць — слых; сухі — высыхаць;
- 5) [у] — [о] -[ы]: суха — сохнуць — высыхаць;
- 6) [а] — [і] — [о] — нуль гука: бяру — збіраць — збор — сабраць;
- 7) [о] — [э] — нуль гука: замок — замка; станок — станка; канец — канца.

Да пазіцыйных чаргаванняў галосных адносяцца аканне і яканне.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ ДЛЯ САМАПРАВЕРКІ:

1. Якія гукі называюцца галоснымі?
2. У чым асноўнае артыкуляцыйнае адрозненне паміж галоснымі і зычнымі гукамі?
3. Якімі артыкуляцыйнымі прыметамі характарызуецца кожны галосны гук?
4. Якія галосныя называюцца лабіялізаванымі і чаму?
5. Якая фанетычная пазіцыя для галосных з'яўляецца моцнай?
6. Якая фанетычная пазіцыя для галосных з'яўляецца слабай?
7. Чым выкліканы камбінаторныя змены гукаў? Назавіце іх.
8. Чым выкліканы пазіцыйныя змены? Назавіце іх.
9. Што называецца рэдукцыяй галосных гукаў? Якая бывае рэдукцыя?
10. Якія галосныя ў беларускай мове падпадаюць пад колькасную рэдукцыю?
11. Што называецца пазіцыйнай менай?
12. Ахарактарызуіце камбінаторныя змены галосных гукаў?
13. Чым адрозніваюцца пазіцыйныя чаргаванні галосных ад гістарычных? Назавіце іх.

ЛІТАРАТУРА

1. Крывіцкі А. А, Падлужны А. І. Фанетыка беларускай мовы. Мн., 1984. С. 17-26, 105-109, 115-117.
2. Падлужны А. І., Чэжман В. М. Гукі беларускай мовы. Мн., 1973. С. 220-242.
3. Беларуская мова / Пад агул. рэд. Я. М. Адамовіча. Мн., 1987. С. 16-23.
4. Беларуская мова / Пад агул. рэд. Л. М. Грыгор'евай. Мн., 1994. С. 14-17.
5. Сучасная беларуская літаратурная мова: Вучэб. дапам. / М. Ц. Кавалёва, Л. К. Юрэвіч, Ф. М. Янкоўскі і інш. Мн., 1993. С. 147-151, 156-160.

6. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Я. М. Камароўскі і інш. Мн., 1995. С. 32-34, 41-48.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

1. Прачытайце і затранскрыбіруйце тэкст.

Манера паводзін беларусаў вызначаецца павольнасцю, стрыманасцю. Праўда, стрыманасць беларуса да пары. Пяройдзеш мяжу — і беларус пакажа, як паказваў у мінулай вайне, на што ён варты, калі вораг падніме руку на яго жыццё.

У. Караткевіч.

2. Ахарактарызуйце ў тэксце ўсе галосныя гукі ў моцнай пазіцыі.

3. Які гук вымаўляецца ў першым пераднаіскным складзе ў словах пяройдзеш, мяжу? Якім фанетычным законам гэта выклікана?

4. Вызначце галосныя гукі па наступных прыметах:

- задняга рада, сярэдняга пад'ёму, лабіялізаваны;
- сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваны;
- пярэдняга рада, сярэдняга пад'ёму, нелабіялізаваны;

Выпішыце з тэксту словы, у якіх гэтыя гукі сустракаюцца.

5. Выпішыце словы, у якіх галосныя гукі не падпадалі пад якасную рэдукцыю. Раствлумачце чаму?

Шаптаць, шэсцьсот, секунда, балець, дзесяты, метро, рэдкалессе, страляць, сястра, святкаваць, семнаццаць, гектар, бензін, памяць, дзянькі, каласы, ярына, мэтанакіравана, хваравіты, цягнік, дзевяты.

6. Размяжуйце пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні галосных.

Шэры — шарэць, вяжу — вузел, светлы — світаць, звон — званіць, попел — спапяліць, грэх — сарашыць, несці — насіць, сцялю — слаць, цвет — цвісці, кроў — крываваы, пень — пня, плыць — плаваць, везці — воз, слухаць — слых, размяць — размінаць, добры — дабрыня, звон — звінец.

ЗЫЧНЫЯ ГУКІ

Класіфікацыя зычных гукаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы адбываецца па чатырох асноўных прыметах:

- па месцы ўтварэння;
- па спосабу ўтварэння;
- па ўдзелу голасу і шуму;

4) па адсутнасці ці наяўнасці палаталізацыі, або па цвёрдасці — мяккасці.

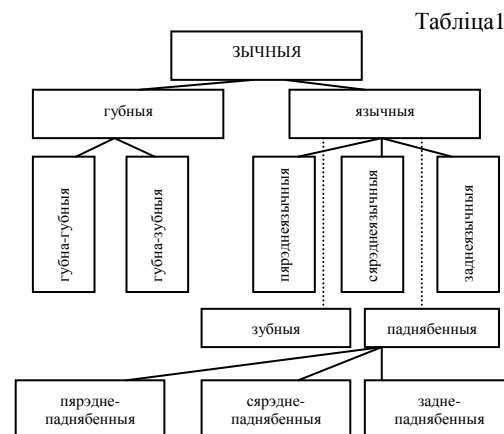
Класіфікацыя зычных па месцы ўтварэння асноўваецца на рабоце актыўных органаў мовы (губ і языка) і пасіўных (зубоў і паднябення). У залежнасці ад таго, якія актыўныя органы мовы ўтвараюць перашкоду, неабходную для вымаўлення зычнага, гукі падзяляюцца на губныя і язычныя. Губныя ў сваю чаргу дзеляцца на губна-губныя [б], [б'], [п], [п'], [м], [м'], [ў] (7 гукаў) і губна-зубныя [в], [в'], [ф], [ф'] (4 гукі). Язычныя падзяляюцца на пярэднеязычныя [т], [д], [с], [с'], [з], [з'], [л], [л'] (19 гукаў); сярэднеязычныя [й]; заднеязычныя [г], [г'], [ґ], [ґ'], [к], [к'], [х], [х'] (8 гукаў).

Паводле ўдзелу пасіўнага органа язычныя падзяляюцца на зубныя [т], [д], [с], [з], [ц], [ж], [н], [л], [л'], [р] (10 гукаў) і паднябенныя. Паднябенныя падзяляюцца на пярэднепаднябенныя [ж], [ш], [ж'], [ч], [з'], [с'], [з], [ц'], [н'] (9 гукаў); сярэднепаднябенныя [й], [г'], [ґ'], [к'], [х'] (5 гукаў); заднепаднябенныя [г], [ґ], [к], [х] (4 гукі) (гл. табліцу 1).

Спосаб ўтварэння

зычных гукаў вызначаецца тым, як пераадолюецца перашкода, утвораная органамі мовы. Па спосабу ўтварэння зычныя дзеляцца на тры групы:

- змычныя (да іх адносяцца таксама змычна-праходныя і змычна-шчылінныя);
- шчылінныя (фрыкатыўныя);
- дрыжачыя (вібранты).

Пры вымаўленні змычных адбываецца поўнае змыканне актыўных і пасіўных органаў мовы. Раскрыццё змычкі адбываецца двума спосабамі 1) шляхам выбуху, рэзкага размыкання органаў мовы.

Зычныя, утвораныя такім спосабам, называюцца яшчэ змычна-выбухнымі. Іх у беларускай мове 10: [б], [б'], [п], [п'], [д], [т], [г], [г'].

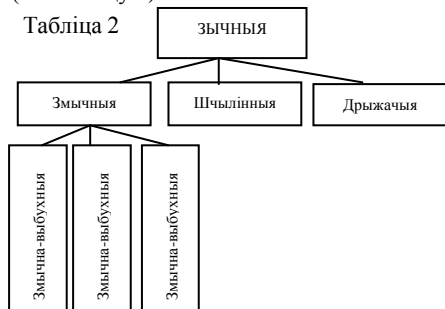

РЕПОЗИТОРІЙ БГПУ

[к], [к']; 2) шляхам паступовага выхаду паветра праз шчыліну. Такім чынам утвараюцца змычна-шчылінныя гукі, або афрыкаты [z], [z'], [ц], [ц'], [ч], [ž] (6 гукаў) і змычна-праходныя [н], [н'], [м], [м'], [л], [л'] (6 гукаў).

Пры вымаўленні шчылінных (фрыкатыўных) актыўныя органы мовы збліжаюцца з пасіўнымі, утвараючы шчыліну. Шчылінных зычных у беларускай мове 16: [в], [в'], [ў], [ф], [ф'], [х], [х'], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [γ], [γ'], [ш], [j] (гл. табліцу 2).

Табліца 2

Пры вымаўленні дрыжачых, або вібрантаў, кончык языка вібруе ў той час, калі выходзіць паветраны струмень. У беларускай мове гэта адзін гук [р].

Па ўдзелу голасу і шуму зычныя падзяляюцца на санорныя і шумныя (гл. табліцу 3). У санорных голас пераважае над шумам. У беларускай мове 11 санорных гукаў: [в], [в'], [л], [л'], [м], [м'], [н], [н'], [р], [j], [ў].

Санорныя гукі маюць наступныя асаблівасці:

- 1) не падпадаюць асіміляцыі па глухасці перад глухімі: [т р а ў к а], [і м к л ' і в а], [в ' а з ' э р ц а];
- 2) не аглушаюцца на канцы слова: [п ы л], [м л ы н], [к р о ў], [д а р];
- 3) глухія зычныя перад імі не пераходзяць у звонкія: [ц 'э п л ы н а], [ц ' в ' і с ' ц ' і], [в ы д а т н ы], [j а с н ы];
- 4) не ўтвараюць пары па звонкасці-глухасці.

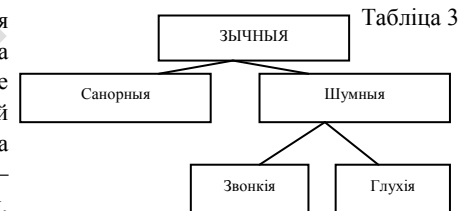
Шумныя зычныя дзеляцца на дзве групы: глухія і звонкія.

Глухія ўтвараюцца толькі з шуму: [к], [к'], [п], [п'], [с], [с'], [т], [ф], [ф'], [х], [х'], [ц], [ц'], [ч], [ш] (15 гукаў). Звонкія ўтвараюцца з голасу і шуму, але шум пераважае над голасам: [б], [б'], [г], [г'], [γ], [γ'], [д], [z], [z'], [ž], [ж], [з], [з'] (13 гукаў). Шумныя зычныя ўтвараюць пары па звонкасці-глухасці: [б-п], [б'-п'], [з-с], [з'-с']. Не маюць адпаведных пар глухія [ф], [ф']. Глухому гуку [к] адпавядае звонкі выбухны [г], які вымаўляецца на месцы [к] перад звонкімі зычнымі ў сярэдзіне некаторых запазычаных слоў і на стыку слоў: [э г з а -

т ы ч н ы], [э г з а м 'э н а т а р], [j а г б а ч ы ш], [j а г з а ў с ' о д ы].

Неабходна звярнуць увагу, што ў беларускай мове звонкім [γ], [γ'] адпавядае глухі фрыкатыўны гук [х]: дарога — даро[x], ногі — но[x], лёгенькі — [л 'о х к 'і].

Пры ўтварэнні зычных, акрамя асноўнай, можа выкарыстоўвацца дадатковая артыкуляцыя, якая надае гукам спецыфічнае адценне. Такой дадатковай артыкуляцыяй з'яўляецца палаталізацыя (лац. palatum — паднябенне). Палаталізацыя, або памякчэнне, праяўляецца ў

пад'еме сярэдняй часткі языка да цвёрдага паднябення. Па адсутнасці ці наяўнасці палаталізацыі, або па цвёрдасці — мяккасці, зычныя падзяляюцца на дзве групы: 1) мяккія, або палаталізаваныя, якія маюць дадатковую сярэдняязычную, ётавую артыкуляцыю. Пры іх вымаўленні, як і пры вымаўленні сярэдняязычнага гука [j], сярэдняя частка языка набліжаецца да цвёрдага паднябення. 2) цвёрдыя, якія не маюць гэтай дадатковай артыкуляцыі. Большасць зычных беларускай мовы ўтвараюць пары па цвёрдасці — мяккасці: [в-в'], [γ-γ'], [д-з'], [т-ц']. Зычныя [ж], [ž], [ш], [ч], [р], [ц] не маюць адпаведных мяккіх і называюцца зацвярдзелымі. Не мае адпаведнага мяккага і гук [ў]. Зычны [j] не мае адпаведнага цвёрдага, ён заўсёды мяккі. Гук [j] называецца палатальным, паколькі сярэдняязычная артыкуляцыя пры яго ўтварэнні з'яўляецца асноўнай, а не дадатковай у адрозненне ад палаталізаваных.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ ДЛЯ САМАПРАВЕРКІ:

1. Дайце азначэнне зычным гукам.
2. Якімі артыкуляцыйнымі прыметамі характарызуецца кожны зычны гук?
3. Якія органы мовы вызначаюць месца ўтварэння зычных гукаў? Як падзяляюцца зычныя паводле месца ўтварэння?
4. Чым вызначаецца спосаб утварэння зычных гукаў? Як падзяляюцца зычныя паводле спосабу ўтварэння?
5. На якія дзве групы падзяляюцца зычныя паводле ўдзелу голасу і шуму?
6. Якія гукі называюцца санорнымі? У чым асаблівасць санорных гукаў?
7. Якія зычныя называюцца шумнымі?

8. У чым артыкуляцыйнае адрозненне шумных глухіх ад шумных звонкіх? Назавіце пары па глухасці-звонкасці?
9. Што такое палаталізацыя? Якая артыкуляцыйная прымета характэрна палаталізаваным зычным гукам?
10. Як падзяляюцца зычныя па наяўнасці ці адсутнасці палаталізацыі?
11. Назавіце пары зычных па цвёрдасці-мяккасці. Якія цвёрдыя зычныя не маюць мяккіх адпаведнікаў? Які мяккі зычны не мае цвёрдага адпаведніка?

ЛІТАРАТУРА

1. Крывіцкі А. А., Падлужны А. І. Фанетыка беларускай мовы. Мн., 1984. С. 28-53, 105-109.
2. Падлужны А. І., Чэжман В. М. Гукі беларускай мовы. Мн., С. 13-25.
3. Беларуская мова / Пад агул. рэд. Я. М. Адамовіча. Мн., 1987. С. 23-27.
4. Беларуская мова / Пад агул. рэд. Л. М. Грыгор'евай. Мн., 1994. С. 18-20.
5. Сучасная беларуская літаратурная мова / М. Ц. Кавалёва, А. К. Юрэвіч, Ф. М. Янкоўскі і інш. Мн., 1993. С. 151-156.
6. Сучасная беларуская мова / Я. М. Камароўскі і ін. Мн., 1995. С. 28-32.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

1. Затранскрыбіруйце тэкст. У першай фразе ахарактарызуйце зычныя гукі па тых прыметах, паводле якіх яны ўтвараюць суадносныя пары.

Ёсць у кожнага свой, мілы сэрцу куток, які з бегам гадоў не толькі не цьмее ў памяці, а становіцца як бы яснішым, даражэйшым. Багата можа быць у чалавека за жыццё іншых куткоў, і больш слаўных, і больш выдатных, але гэты куток, і не слаўны, і не выдатны, можа, нічым не забываецца, не адступае ўдалеч, сярод іншых дарагіх, хвалюючых успамінаў — ён самы дарагі, самы шчаслівы! Куток гэты — тая хата, дзе мы чулі цеплыню матчыных рук, цеплыню сэрца.

І. Мележ

2. Выпішыце з тэксту словы, у якіх ёсць санорныя гукі. Адкажыце, па якіх артыкуляцыйных прыметах іх вылучаюць у асобную групу?

3. Дайце поўную характарыстыку ўсім зычным гукам у словах ёсць, матчыных, тая.

4. Вызначце зычныя гукі па наступных прыметах:

- а) заднеязычны, цвёрды, змычны (выбухны), звонкі;
- б) заднеязычны, цвёрды, шчылінны (фрыкатыўны), звонкі;
- в) пярэднеязычны, мяккі, шчылінны, (фрыкатыўны), глухі, свісцячы;
- г) сярэднеязычны, мяккі, шчылінны, (фрыкатыўны), санорны;
- д) пярэднеязычны, цвёрды, шчылінны (фрыкатыўны), звонкі.

Выпішыце з тэксту словы (спалучэнні слоў), у якіх сустракаюцца гэтыя гукі.

5. Затранскрыбіруйце тэкст. Ахарактарызуйце гукі паводле спосабу і месца ўтварэння.

Яркім здабыткам нацыянальнай культуры Беларусі з'яўляецца народнае адзенне. Яно ярка адлюстроўвае нацыянальную спецыфіку беларусаў. Таму лічыцца, што пасля мовы адзенне — найважнейшая этнічная прымета народа.

М. Раманюк

6. Вызначце ў тэксце, колькі разоў ужыты палатальны гук і колькі разоў кожны з палаталізаваных.

7. Вызначце, якімі артыкуляцыйнымі прыметамі адрозніваюцца наступныя гукі: [м-м'], [д-т], [ф-х], [т-ж], [з-з'], [п-ч], [б-п], [л-к], [с-з'], [ж-з], [ч-к], [ц'-х].

8. Выпішыце словы, у якіх ёсць наступныя гукі: [з], [с], [т]. [ш], [ч].

Шосты, казка, вакзал, спевы, без хаты, пераезд, цішыня, згіб, зрукнуў, як было, звесці, гузік, стварыць, дождж, шчаслівы, экзамен, парог, схінуцца, тэкст, капеж, ганак.

9. Расшыфруйце слова па ахарактарызаваных гуках:

- а) зычны, пярэднеязычны, зубны, шчылінны (фрыкатыўны), глухі, мяккі, свісцячы;
- б) зычны, пярэднеязычны, зубны, змычна-праходны, санорны, мяккі;
- в) галосны, сярэдні пад'ём, пярэдні рад, нелабіялізаваны;
- г) зычны, заднеязычны, заднепаднябны, шчылінны (фрыкатыўны), глухі, цвёрды.

ЗМЕНИ ЗЫЧНЫХ ГУКАЎ

Як ужо адзначалася, якасць гучання зычных залежыць ад фанетычнай пазіцыі, у якой яны знаходзяцца. Слабай пазіцыяй для парных

звонкіх і глухіх зычных з'яўляецца:

- 1) абсалютны канец слова: снег — сне[x], агарод — агаро[т], зуб — зу[п];
- 2) становішча перад звонкімі глухімі ў сярэдзіне слова: адпаведнасць — а[т]паведнасць, дарожка — даро[ш]ка, малацьба — мала[з']ба, просьба — про[з']ба.

Моцнай пазіцыяй для парных па глухасці-звонкасці зычных з'яўляецца:

- 1) пазіцыя ў пачатку слова перад галоснымі: [д]ым — [т]ым, [ж]ар — [ш]ар, [б]ух — [п]ух;
- 2) у сярэдзіне слова паміж галоснымі: ро[д]у — ро[т]у, пры[г]од — пры[х]од;
- 3) перад санорнымі во[д]ны — ва[т]ны, [т]варэц — [д]варэц. Да пазіцыйных змен зычных гукаў адносяць аглушэнне звонкіх зычных у канцы слова і з'яўленне прыстаўных зычных.

Аглушэнне звонкага зычнага ў канцы слова адбываецца тады, калі пасля гэтага слова ідзе паўза: Вечар сыходзіў на горад [гo□рат], паветра цямнела (Э. Самуйлёнак). Калі ж паўза пасля слова, якое заканчваецца на звонкі, адсутнічае, то аглушэння зычнага не адбываецца: Мінулае трэба ведаць, каб не зблудзіць [кабн'эзблудз'іц'] у сваім руху наперад [нап'э□рат] (М. Ермаловіч).

Два звонкія зычныя гукі на канцы слова аглушаюцца: перае[ст], до[шч].

Прыстаўны зычны [в] узнікае перад націскнымі галоснымі [о], [у] у пачатку і ў сярэдзіне слова: вобад, навобмацк, пераворваць, вузел, павук, навушнікі. Калі [о] змяняецца на [а], прыстаўное [в] не развіваецца: вобад — абады, пераворваць — араць. У асобных словах прыстаўны [в] захоўваецца незалежна ад націску: вачэй, вастрьць, вакол, наваколле.

Прыстаўны [в] не развіваецца:

- 1) перад [о], [у] у словах неславянскага паходжання (ордэн, опера, опытка, унія, урна, універсітэт);
- 2) перад [у] прыставачным (учынак, умацаванне, участак);
- 3) перад [у], якое паходзіць з [в] (учора, унук, уладар).

Сярод камбінаторных змен важнае месца займае асіміляцыя — фанетычнае прыпадабненне гукаў аднаго класа (зычных да зычных, галосных да галосных). Асіміляцыя можа быць поўная і няпоўная. Пры

поўнай асіміляцыі адзін гук поўнасцю прыпадабняецца да другога, зліваецца з ім, і замест двух гукаў чуецца адзін доўгі гук: матчына — ма[ч]ына, адцягнуць — а[ц]ягнуць, ад чаго — а[ч]аго. Пры няпоўнай асіміляцыі адзін гук прыпадабняецца да другога ў якіх-небудзь адносінах (па глухасці, па звонкасці, па мяккасці і г. д.), але прыпадабненне не прыводзіць да з'яўлення двух аднолькавых гукаў: кніжка — кні[ш]ка, просьба — про[з']ба, звер — [з']вер.

Па напрамку ўздзеяння аднаго гука на другі адрозніваюць прагрэсіўную і рэгрэсіўную асіміляцыю. Пры прагрэсіўнай асіміляцыі папярэдні гук уздзеінічае на наступны (рух наперад). Вынікам поўнай прагрэсіўнай асіміляцыі з'явіліся ў беларускай мове падоўжаныя зычныя. Рэгрэсіўная асіміляцыя, калі пад уплывам наступнага змяняецца папярэдні гук (рух назад): рэдкі — рэ[т]кі, абавязковы — абавя[с]ковы, свет — [с']вет. Для сучаснай беларускай мовы характэрна толькі рэгрэсіўная асіміляцыя.

Па месцы знаходжання гукаў, якія прыпадабняюцца, асіміляцыя бывае кантактнай, калі гукі стаяць побач, і дыстантнай, калі паміж імі ёсць іншыя гукі.

Асіміляцыя можа адбывацца як на стыку марфем (прыстаўкі і кораня, кораня і суфікса), так і на стыку службовага і знамянальнага слова (без патрэбы — бе[сп]атрэбы, ад хаты — а[тх]аты), паміж двума знамянальнымі словамі калі яны вымаўляюцца без паўзы (наперад пайшоў — напера[тп]айшоў, воз трэсак — во[ст]эсак).

У сучаснай беларускай мове адрозніваюць наступныя разнавіднасці асіміляцыі:

- а) па голасу;
- б) па месцы ўтварэння;
- в) па спосабу ўтварэння;
- г) па мяккасці.

Асіміляцыя па голасу мае дзве разнавіднасці: асіміляцыя па глухасці і асіміляцыя па звонкасці.

Асіміляцыя па глухасці — гэта асіміляцыя, у выніку якой звонкія зычныя прыпадабняюцца да глухіх:

лагчына — ла[хч]ына — асіміляцыя па глухасці, няпоўная, рэгрэсіўная, кантактная;

[зв. + гл.] — [гл. + гл.]

адтаптаць — а[т]аптаць — асіміляцыя па глухасці, поўная, рэгрэсіўная, кантактная.

[зв. + гл.] — [гл.]

Асіміляцыя па звонкасці — гэта асіміляцыя, у выніку якой *глухія* зычныя прыпадабняюцца да звонкіх:

барацьбіт — бара[z'б']іт — асіміляцыя па звонкасці, няпоўная, рэгрэсіўная, кантактная;

[гл. + зв.]— [зв. + зв.] — асіміляцыя па звонкасці, няпоўная, рэгрэсіўная, анекдот — ане[гд]от — кантактная.

[гл. + зв.]— [зв. + зв.]

Асіміляцыя па месцы ўтварэння — гэта асіміляцыя, у выніку якой зубныя (вспыччыя) прыпадабняюцца да пярэднепаднябных (шыпячых), а пярэднепаднябныя (шыпячыя) прыпадабняюцца да зубных (свісцячых):

выязджаць — выя[жз']аць — асіміляцыя па месцы ўтварэння, няпоўная, рэгрэсіўная, кантактная;

[з. + п.]— [п. + п.] — асіміляцыя па месцы ўтварэння, поўная, рэгрэсіўная, кантактная;
з жыцця — [ж]ыцця

[з. + п.]— [п.] — асіміляцыя па месцы ўтварэння, поўная, рэгрэсіўная, кантактная;
мысея — мыс[с']я

[п. + з.]— [з.] — асіміляцыя па месцы ўтварэння, поўная, рэгрэсіўная, кантактная.

у лыжачцы — у лыжа[ц]ы

[п. + з.]— [з.]

Асіміляцыя па спосабу ўтварэння — гэта асіміляцыя, у выніку якой выбухныя [д], [т] прыпадабняюцца да афрыкат [ч], [ц] і замяняюцца імі:

дарадца — дара[ц]а — асіміляцыя па спосабу ўтварэння, поўная, рэгрэсіўная, кантактная;

[в. + а.] - [а.] — асіміляцыя па спосабу ўтварэння, поўная, рэгрэсіўная, кантактная.
ад чаго — а[ч]аго

[в. + а.] - [а.]

Асіміляцыя па мяккасці — гэта асіміляцыя, у выніку якой цвёрдыя зычныя прыпадабняюцца да мяккіх. Асіміляцыі па мяккасці падпадаюць свісцячыя [з], [с] перад мяккімі губнымі: збіць — [з'б']іць, спець — [с'п']ець, смех — [с'м']ех, звездаць — [з'в']едаць, з вёскі —

[з'в']ёскі, сфера — [с'ф']ера; перад мяккімі пярэднеязычнымі: сліва — [с'л']іва, з леташняга — [з'л']еташняга, рассяць — ра[с']еяць, ззяць - [з']яць, сцябло — [с'ц']ябло, здзерці — [з'з']ерці, сніць — [с'н']іць; перад сярэднеязычным [j]: з'есці — [з']есці, з'ява — [з']ява.

Не памякчаюцца [з], [с] перад мяккімі заднеязычнымі: згінуць — [з']інуць, скінуць — [ск']інуць, схіліць — [сх']іліць, мазгі — ма[зг']і.

Гукі [д] і [т] перад мяккім [в'] змяняюцца на адпаведныя мяккія [з'] і [ц']: дзве — [з'в']е, дзвесце — [з'в']есце, подзвіг — по[з'в']іг, цвёрды — [ц'в']ёрды, цвіркаць — [ц'в']іркаць, бацвінне — ба[ц'в']інне.

Прыставачнае і прыназоўнікавае д і суфіксальнае т захоўваюцца перад мяккім [в']: падвезці — па[дв']езці, ад вечара — а[дв']ечара, у Літве — у Лі[тв']е.

Гук [н] памякчаецца толькі перад мяккімі свісцячымі: транзіт — тра[н'з']іт, пенсія — пе[н'с']ія.

Дысіміляцыя — распадабненне двух зычных гукаў аднолькавага ці блізкага ўтварэння. Дысіміляцыя — рэдкая з'ява ў беларускай літаратурнай мове. Напрыклад, пасля страты рэдукаваных ъ, ь у займенніках кьто і чьто побач апынуліся два гукі аднолькавага ўтварэння — выбухныя [кт] і [чт]. Выбухныя [к] і [ч] замяніліся адпаведна фрыкатыўным [х] і [ш] — хто і што.

Дысіміляцыя сустракаецца ў народных гаворках. Напрыклад, замест до[кт]ар — до[хт]ар, замест бо[мб]а — бо[нб]а.

Акамадацыя — узаемадзеянне гукаў розных класаў: галосныя прыстасоўваюцца да вымаўлення зычных, а зычныя — да вымаўлення галосных. Напрыклад, паміж мяккімі зычнымі галосныя становяцца больш высокімі на слых і набываюць больш пярэдняю і закрытую артыкуляцыю (параўн.: [са]м — [с'а]дзь). Пасля губных зычных галосныя агубляюцца (параўн.: [ма]к і [ра]к). У сваю чаргу зычныя перад лабіялізаванымі галоснымі таксама лабіялізуюцца (параўн.: [до]л і [ды]м).

Акрамя разгледжаных, у беларускай мове існуюць і іншыя фанетычныя змены: эпентэза, дыярэза, кантракцыя.

Эпентэза — устаўка зычных гукаў у сярэдзіну слова пры збегу галосных. Так, у беларускай мове ў словах іншамоўнага паходжання ўжываецца эпентэза [j] пры збегу галосных ія, іё, іе, ыя, ыё, ые: бібліятэка — бібл[іја]тэка, радыёла — рад[ыjo]ла, гігіена — гіг[іjэ]на, дыягназ — д[ыja]гназ, біёлаг — б[іjo]лаг, дыета — д[ыjэ]та.

Дыярэза — выпадзенне асобных гукаў, або спрашчэнне груп зычных. У беларускай мове ў спалучэннях [здн], [рдц], [рдн] выпаў зычны

[д]: праязны, сэрца, неміласэрна; у спалучэннях [стн], [стл] — зычны [т]: радасны, веснік, шчаслівы; у спалучэнні [лнц] — [л]: сонца.

Кантракцыя — сцяжэнне двух або некалькіх гукаў у адзін. У беларускай літаратурнай мове кантракцыя звычайна назіраецца на стыку каранёвых [т], [ц], [ч], [к], [с], [ш] і суфіксальнага [с]. На месцы сцяжэння двух гукаў утвараецца адзін — [ц] або [с]:

бра[т+с]к-і — бра[ц]кі — брацкі;
шавец[ц+с]к-і — шавец[ц]кі — шавецкі;
ткач[ч+с]к-і — тка[ц]кі — ткацкі;
маста[к+с]к-і — маста[ц]кі — мастацкі;
беларус[с+с]к-і — белару[с]кі — беларускі;
тавары[ш+с]к-і — тавары[с]кі — таварыскі.

Каранёвы [д] таксама сцягваецца з суфіксальным [с] у адзін гук [ц], але гэта з'ява на пісьме не перадаецца:

горад[д+с]к-і — гара[ц]кі — гарадскі;
завод[д+с]к-і — заво[ц]кі — заводскі.

Чаргаванні зычных, як і галосных, бываюць двух відаў: гістарычныя і пазіцыйныя.

Да гістарычных чаргаванняў зычных адносяцца:

1) чаргаванне губных са спалучэннем “губны + [л’]”:

[б’] — [бл’]: любіць — люблю;
[п’] — [пл’]: купіць — куплю;
[в’] — [вл’]: лавіць — лаўлю;
[м’] — [мл’]: карміць — кармлю;
[ф’] — [фл’]: графіць — графлю;

2) чаргаванне заднеязычных [γ], [к], [х] а шыпячымі [ж], [ч], [ш]:

[γ] — [ж]: дорога — дарожны;
[к] — [ч]: рука — ручны;
[х] — [ш]: страх — страшны;

3) чаргаванне заднеязычных [γ], [к], [х] са свісцячымі [з’], [ц], [с’]:

[γ] — [з’]: дуга — дузе;
[к] — [ц]: рука — руцэ;
[х] — [с’]: муха — мусе;

4) чаргаванне зубных [д], [т] з шыпячымі [ž], [ч]:

[д] — [ž]: хады — хаджу;
[т] — [ч]: плата — плачу;

5) чаргаванне свісцячых [з], [с] з шыпячымі [ж], [ш]:

[з] — [ж]: казаць — кажу;

[с] — [ш]: пісаць — пішу.

Да пазіцыйных чаргаванняў зычных адносяцца:

1) чаргаванні звонкіх і глухіх зычных, якія ўзніклі ў выніку аглушэння на канцы слова (хле[п] — хле[б]а; даро[х] — даро[γ]а, дзе[т] — дзе[д]а);

2) чаргаванні звонкіх і глухіх у сярэдзіне слова, якія узніклі ў выніку асіміляцыі па голасу (ду[б]ок — ду[п]кі, кла[д]ачка — кла[т]ка);

3) чаргаванні цвёрдых і мяккіх заднеязычных перад [і]: трыво[γ]а — трыво[γ’]і, му[к]а — му[к’]і, стра[х]а — стра[х’]і;

4) чаргаванні цвёрдых і мяккіх зычных, якія ўзніклі ў выніку асіміляцыі па мяккасці і пры змячэнні зычных ([д]вухсот — [z’]весце, ха[т]а — у ха[ц’]е, га[д]овы — у го[z’]е).

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ ДЛЯ САМАПРАВЕРКІ:

1. Якая фанетычная пазіцыя для зычных з’яўляецца моцнай, а якая — слабай?
2. Ахарактарызуйце пазіцыйныя змены зычных.
3. Што такое асіміляцыя?
4. Якія віды асіміляцыі вы ведаеце? Па якіх прыметах можа адбывацца асіміляцыя зычных?
5. Якія зычныя і пры якіх умовах падвяргаюцца асіміляцыі па голасу?
6. Якія зычныя і пры якіх умовах падвяргаюцца асіміляцыі па месцы ўтварэння?
7. Якія зычныя і пры якіх умовах падвяргаюцца асіміляцыі па спосабу ўтварэння?
8. Якія зычныя і пры якіх умовах падвяргаюцца асіміляцыі па мяккасці?
9. Чым выклікана з’ява дысіміляцыі?
10. Раскрыйце сутнасць акамадацыі. Чым яна адрозніваецца ад асіміляцыі?
11. Ахарактарызуйце такія фанетычныя змены, як эпентэза, дырэза, кантракцыя.
12. Якія чаргаватні зычных адносяцца да гістарычных, а якія — да пазіцыйных?

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская мова: Энцыкл. // БелСЭ. / Пад рэд. Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б. І. Сачанка і інш. Мн., 1994. С. 687-689.
2. Беларуская мова. Пад агульн. рэд. Я. М. Адамовіча. Мн., 1987. С. 29-33.
3. Беларуская мова. Пад агульн. рэд. Л. М. Грыгор'евай. Мн., 1994. С. 21-25.
4. Сучасная беларуская літаратурная мова / М. Ц. Кавалёва, А. К. Юрэвіч, Ф. М. Янкоўскі і інш. Мн., 1993. С. 156-119.
5. Сучасная беларуская мова / Я. М. Камароўскі і інш. Мн., 1995. С. 42-56.
6. *Сямашка Л. І.* і інш. Курс беларускай мовы: Падручнік. Мн., 1996. С. 80-96.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

1. Затранскрыбіруйце тэкст.

Дзённая гарачыня спала, прыемны халадок лёг на горад. Багушэвіч зайшоў у следчы ўчастак. Сонца павярнулася на захад, промні ў вокны не білі, і ў кабінёце стала не так душына. Ён адгарнуў з вокан занавескі, расчыніў насцеж акно, падсунуў крэсла, сеў, аблэгшыся на падаконнік. Акно выходзіла ў двор, там раслі дзве старыя акацыі з вузлаватымі сукамі, кусты бэзу і бярозка. Бярозка маладзенькая, дарасла толькі да сярэдзіны акна, яшчэ не зусім беластволая.

В. Хомчанка.

2. Раствлумачце, чым выкікана несупадзенне запісу ў транскрыпцыі з арфаграфічным напісаннем слоў у тэксце?

3. Адзначце знакам "+" моцную, незалежную, пазіцыю, а знакам "-" слабую пазіцыю зычных гукаў.

4. Затранскрыбіруйце словы і адкажыце, у выніку якіх фанетычных змен яны набылі такое гучанне?

У атрадзе, матэрыял, веснік, што, стагоддзе, сонца, геніяльны, капусны, палескі, арыентацыя, гігіена, матроскі, завушніцы, варыянт, вугаль, абласны, пляце, таварыскі, міласэрны, навокал, у хаце, чацвёрты, праязны, пераезд, дзве, атрад, вецце, журавель, дождж, снег, хто, смяешся, грузчык, згіб, ножка, барацьбіт, збожжжа, навобмацак, госці, хтосьці, павук, мастацкі, дыяспара.

5. Згрупуйце выпадкі асіміляцыі зычных у наступных словах.

Экземплар, праўдзіваць, з берагу, рэдкалесе, экзотыка, над полем, стужка, змены, счарнець, счараваны, адпачыць, гальцьба, збіраешся, у вопратцы, з жаху, над цішынёй, падносьчык, на бочачцы, атмасфера, носьбіт, на печцы, разведчык, рэзчык, укладчык, дождж.

6. Выпішыце з тэксту словы, у якіх адлюстраваны гістарычныя чаргаванні зычных. Прывядзіце па 2-3 прыклады гістарычных чаргаванняў зычных іншых тыпаў.

На шлях, на далячынь

упаў страшэнны морак.

На Беларусі — ноч.

Ні месяца, ні зорак.

Нямая цемра скрозь.

Мой смутак не сціхае:

на Беларусі — ноч, маркотная, глухая.

Нідзе — ні ліхтара,

ні лямпачкі, ні свечкі;

як вымер белы свет:

нідзе — ні чалавечка.

Спіць моцна Беларусь...

Скажы мне, Божа мілы,

Ці збудзіцца яна?

Ці сон ёй верне сілы?

В. Жуковіч.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	3
СЕГМЕНТНЫЯ І СУПЕРСЕГМЕНТНЫЯ ФАНЕТЫЧНЫЯ АДЗІНКІ. ФАНЕТЫЧНАЯ ТРАНСКРЫПЦЫЯ	4
Пытанні і заданні для самаправеркі	11
Літаратура	11
Практычныя заданні	11
ГАЛОСНЫЯ ГУКІ. ЗМЭНЫ ГАЛОСНЫХ ГУКАЎ	13
Пытанні і заданні для самаправеркі	16
Літаратура	16
Практычныя заданні	16
ЗЫЧНЫЯ ГУКІ	16
Пытанні і заданні для самаправеркі	19
Літаратура	20
Практычныя заданні	20
ЗМЭНЫ ЗЫЧНЫХ ГУКАЎ	21
Пытанні і заданні для самаправеркі	27
Літаратура	28
Практычныя заданні	28

Вучэбнае выданне

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА: ФАНЕТЫКА

Вучэбна-метадычны дапаможнік

Складальнік: Андарала Галіна Фёдарараўна

Арыгінал-макет: А. А. Пакала

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ